

TÜRKÇE VE ARAPÇA İKİLEMELERDE SÖZCÜK DİZİLİŞİ VE SES BENZEŞMESİ

Mehmet Hakkı Suçin (*)

Özet

Bu çalışmada Türkçe ve Arapça ikilemeler sözcük dizilişi ve ses benzeşmesi bakımından karşılaştırılmıştır. İki dilin ikilemelerinin benzer ve farklı yönleri saptanarak, ses ve anlam bakımından sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.

Çalışmada ayrıca klasik Arapça kaynaklarda yer verilen, ancak günümüzde kullanılmayan itbâ' denen sözcük birliktelikleri de çözümlenmiştir. Çalışmanın son bölümünde elde edilen sonuç değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İkilemeler, itbâ', sözcük dizilişi, ses benzeşmesi, Arapça, Türkçe

Word Order and Phonetic Assimilation in Couplings in Turkish and Arabic

Abstract

In this study, Turkish and Arabic couplings are compared with respect to word order and phonetic assimilation. Similarities and differences of couplings in these languages are identified, and they are classified in phonetic and semantic terms. Also, the word collocations called itba', which were found in classical Arabic texts though they are currently obsolete, are also analyzed. The conclusions of the study are provided in the last section.

Keywords: Coupling, hendiadis, itbâ', word order, phonetic assimilation, Turkish, Arabic.

*) Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi

(e-posta: mhsucin@gazi.edu.tr; mhakkisucin@yahoo.com)

1. Giriş

Dillerde sözcükler yalnız başına kullanılmazlar. Metin oluşturabilmek için sözcükler arasında bağlaşıklık (*cohesion*) ve bağdaşıklık (*coherence*) sağlanması gerekir. Sözcüklerin çeşitli düzeylerde başka sözcüklerle deyim yerindeyse komşuluk etmesi, söz konusu bağlaşıklık ve bağdaşıklık sağlayan önemli araçlardan biridir. Bu yönüyle sözcüklerin de “gramer”inden söz edilebilir.

Sözcük birlikteliklerinin sıklığı sözcükten sözcüğe farklılık arz eder. Bazı sözcükler arasındaki birliktelik ilişkisi güçlü iken, bazı sözcüklerin birlikte görünme sıklığı daha zayıftır¹. İster zayıf olsun ister güçlü olsun bu olgu dilbilimciler tarafından farklı terimlerle adlandırılmıştır. Bunlar arasında *collocations* (eşdizimler), *fixed phrases* (sabit deyişler), *fixed expressions* (sabit ifadeler), *formulas* (kalıplar) bu terimlerden sadece birkaçıdır.

Bu araştırmanın konusu olan ikilemeler, belli sözcüklerin birlikte görünmesinin çok güçlü olduğu, dahası çoğu zaman kaçınılmaz olduğu dilsel yapılardır. Batı literatüründe bu yapılar farklı kişiler tarafından farklı isimlerle adlandırılmıştır. Monteil, bunları Fransızca *pléonasmes* terimiyle adlandırarak, “bir kavramı eşanlamlı veya yakın anlamlı iki kelime ile ifade etmektir” şeklinde bir tanım getirmiştir². Beeston ise bu tür yapıları “hendiadis” terimiyle adlandırarak bu terimi “birbirinden farklı ama anlam tayfları birbiriyile örtüşen iki kelimenin, örtüşük alanlarının ifade edilmesi amacıyla kullanılmasıdır”³ şeklinde tanımlama yoluna gitmiştir. Ancak Johnstone’ın⁴ da ifade ettiği gibi Beeston’ın bu tanımı Arapça ikilemelerin sadece küçük bir bölümünü kapsamına ancak alabilmektedir. Johnstone⁵ ise *lexical couplets* (sözcüksel çiftler) terimini kullanmayı tercih etmektedir.

Klasik Arapça geleneğinde ikilemeler çoğunlukla *itbâ’* (artlama, tabi etme), bazen de *muzâvece* (çiftleştirme) terimiyle ifade edilmiştir. Klasik Arap dilcileri ikilemeler konusunu *te’kîd* ve *takviye* (pekiştirme) çerçevesinde ele almakla birlikte, konu hakkında bağımsız eserler yazanlar da olmuştur. Bu eserlerden bazıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlardan 1004 yılında vefat eden İbn Fâris⁶ ile 962 yılında vefat eden Ebû et-Tayyib el-Lugavî’nin⁷ bu konudaki eserleri elimize ulaşmıştır. Bu eserlerde ikilemeler listelenmiş, bazı sözcüklerin anlamları verilmiştir. 967 yılında ölen el-Kâfî ve

¹ Bu konuda bkz. Mehmet Hakkı Suçin, *Arapça Çeviride Sözcük ve Kalıplaşmış İfadeler Düzeyinde Genel Eşdeğerlik Sorunları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2004, s. 106 ve sonrası.

² Johnstone, Barbara, *Repetition in Arabic Discourse Pradigms, Syntagms, and the Ecology of Language*, Amsterdam/Philadelphia 1991, s. 38.

³ Beeston, A.F.L., *The Arabic Language Today*. London 1970, s. 112.

⁴ Johnstone, a.g.e., s. 38.

⁵ Johnstone, a.g.e., s. 39.

⁶ İbn Fâris, Ebû el-Hasan Ahmed, *Kitâbu'l-İtbâ' ve'l-Muzâvece/Das Kitâbu'l-İtbâ'i wa-l-Muzâwagati*, Ed. Rudolf Brünnov, Gieszen 1906.

⁷ el-Lugavî, Ebû Tayyib, *Kitâb el-İtbâ*, Ed. İzzuddîn et-Tenûhî, Şam 1988.

1505 yılında ölen es-Suyûtî ve eserlerinde *itbâ'* konusuna bölüm ayırarak konuyu detaylı olarak ele alan bilginlerdendir⁸.

Klasik Arap dillerine göre *itbâ'*, anlamı pekiştirmek ve ifadede ahenk yaratmak için bir kelimenin kendisinden önceki başka bir kelimeye uyaklı bir şekilde kullanılmasıdır⁹. Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere klasik Arap dilleri ikilemelerin iki özelliğini ön plana çıkarmaktadırlar. Birincisi ikilemelerin anlamı pekiştirme işlevidir. İkincisi ise konuşmaya şiirsel bir ahenk katma özelliğidir. Örneğin Arapçada مِنْ كُلِّ أَوْبٍ وَصَوْبٍ (dört bir yandan, her taraftan) ifadesindeki أَوْبٍ وَصَوْبٍ sözcükleri uyaklı olup ifadeye ahenkli bir katkı sağlamaktadır.

Söz konusu iki özellik Türkçe ikilemelerde çok daha çarpıcı bir biçimde görülür. Esasen ikilemeler Türkçenin şiirsel gücüne önemli bir katkı sağlamaktadır. Türkçe ikilemelerin pekiştirme ve ahenk yaratma işlevlerinin yanı sıra, Ergin'in¹⁰ ifade ettiği gibi çokluk, devamlılık ve devamlılığın kesintiye uğramasını ifade etme fonksiyonları da bulunmaktadır. Örneğin “**kapı kapı** dolaşıp dileneceğine çalış.” cümlesinde birçok kapıya gidildiği anlaşılır. Bir türküde geçen “**gide gide** bir söğüde dayandım” dizesinde gitme eyleminin sürdüğü, “**Düşe kalka** o tepeye tırmandım.” cümlesinde ise eylemdeki devamlılığın zaman zaman kesintiye uğradığı çarpıcı bir şekilde ifade edilmiştir. Bu yönüyle Türkçede ikilemeler, Arapça ve Batı dillerine kıyasla daha işlevsel ve dinamik bir rol üstlenirler. Aşağıdaki cümleye dikkat edelim:

(1) Otobüse bindiklerinde **aşırı** sarhoştular.

Bu cümlede anlatım durağandır, nesnelidir. Dinleyenin zihninde birtakım kişilerin otobüse bindikleri esnada aşırı içmiş oldukları canlanır. Buna karşılık,

(2) Otobüse bindiklerinde **kör kütük** sarhoştular.

cümlesinde “kör kütük” deyiimiyle cümleye daha dinamik ve öznel bir anlam katılmıştır. Dinleyicinin zihninde kendini bilmeyecek, yerinden kıpırdıyamayacak derecede sarhoş kişiler canlanır. Aksan'ın¹¹ da ifade ettiği gibi, ikilemelerin bu dinamik özellikleri nedeniyle Türkçede birçok ikileme deyimleşmiştir. Anlatıma kattığı bu öznellik nedeniyle akademik yazmada ikilemeli ifadelere fazla yer verilmemesinin tavsiye edildiği bilinen bir husustur.

Bu çalışmada ikileme terimi, dillerde anlatımın daha etkili bir duruma getirilmesi için aralarında ses benzerliği bulunan yakınanlamlı, eşanlamlı, zıtanlamlı veya anlamsız en az iki sözcüğün yan yana kullanıldığı olguyu ifade etmektedir. İkilemeyi oluşturan birinci kelimeyi “öncül sözcük”, ikincisini ise “ardıl sözcük” şeklinde adlandırıyoruz. İkilemeler “anlı şanlı”, “delik deşik”, “kâr zarar” ve “mırın kırın” ifadelerinde olduğu

⁸ el-Kâfî, Ebû Alî, *Kitâb el-Emâlî fî Lugat el-Arab*, Mısır H1324; es-Suyûtî, Abdurrahman Celâluddîn, *el-Muzhir fî 'Ulûm el-Luga ve Envâ'ihâ*, I, Ed. Câdu'l-Mevlâ Muhammed Ahmed vd., Beyrut tsz.

⁹ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 2; es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 414.; İtbâ' konusuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Karabela, Nevin. “Arap Dilinde İtbâ'”. *EKEV Akademi Dergisi*, S. 7, Kış 2003, 229-236.

¹⁰ Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul 2002, s. 377.

¹¹ Aksan, Doğan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, Ankara 2002, s. 86.

gibi en az iki sözcükten oluşur. Ancak, yan yana gelen ikiden fazla sözcükler de ikileme olarak adlandırılacaktır. Türkçede özellikle ses yansımali ikilemeler ikiden fazla sözcükten oluşmaktadır:

- (3) Karnım **gurul gurul gurulduyor**.
- (4) Bizi sevmeyen **sürüm sürüm sürünsün**.
- (5) İçimde **fısl fısl fısıldayan** bu sesi çok iyi tanıyorum.

Aynı şekilde klasik Arapça eserlerinde “üçleme” veya “dörtleme” görüntüsü veren ikileme örneklerine rastlamak mümkündür¹². Dahası, Gündüzöz’ün ifade ettiği gibi¹³, klasik Arap bilgini Sıbeveyh isim-fiilleri ve hayvanların ses yansımalarını *itbâ* sınıflandırmasına dâhil etmiştir. Bunu yapmakla dolaylı bir şekilde ikilemelerle ses yansımali sözcükler arasında bir bağ kurmuştur.

- (6) ذهبت ابله شذّر مدّر يدّر Onun develeri bölük pörçük, dört bir yana dağıldı.
- (7) حسنّ بسنّ قسنّ Güzel mi güzel!
- (8) جاؤوا أجمعون أكتعون أبصعون Cümbür cemaat geldiler.

Modern Türkçede canlı bir şekilde yaşayan bu tür “üçlemeli ikilemeler” modern standart Arapçada (MSA) kullanılmamaktadır. Esasen *itbâ* olarak adlandırılan ikilemelerin çoğu sadece klasik kitapların sayfalarında yaşayabilmiştir. Bu nedenle bunları “fosilleşmiş ikilemeler” olarak adlandıracağız. Modern standart Arapçada varlığını sürdüren ikilemeleri ise “aktif ikilemeler” terimiyle ifade edebiliriz.

2. Türkçe ve Arapça İkilemelerde Sözcük Dizilişi

İkilemelerde sözcük dizilişi, sözcüklerin birliktelik oluştururken sergilediği düzen ile ilgilidir. Birliktelik oluşturan sözcüklerin anlamsal ve yapısal niteliklerine göre ikilemeleri çeşitli sınıflandırmalara tabi tutmak mümkündür.

İkilemelerin anlamsal nitelikleri, ikilemeleri oluşturan öncül ve ardıl sözcükler arasında anlamlılık/anlamsızlık, eşanlamlılık/karşıtanamlılık ilişkisi ile ilgilidir. Bunun yanı sıra ikilemeyi oluşturan sözcük çiftleri yarar/zarar, yakınlık/uzaklık ve sayı ifade etmesi açısından da değerlendirilebilir.

İkilemelerin yapısal niteliklerden kastımız ise sözcük çiftlerinin fonetik özellikleriyle yakından ilişkilidir. İkilemelerde ünlü uyumu ve ünsüz eklenmesi özellikle Türkçe ikilemelerde görülen yapısal bir özelliktir.

Klasik Arap literatüründe ikilemeli sözcük çiftlerinin dizilişi ile ilgili görüşler farklıdır. Bazı dilciler, bir sözcük çiftinin arasında و (ve) bağlacı bulunmadığı takdirde *itbâ*’dan söz edilebileceğini, söz konusu bağlacın bulunması durumunda ise “te’kîd”in söz konusu olduğunu ifade etmiştir¹⁴. el-Lugavî ise ikilemeli bir sözcük çiftinin *itbâ*’

¹² Bkz. İbn Fâris, *a.g.e.*

¹³ Gündüzöz, Soner, *Arapçada Kelime Türetimi Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*. Samsun 2005, s. 89.

¹⁴ Bu konudaki detaylı görüşler ve örnekler için bkz. es-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 414-425.

sayılıp sayılamamasının “ve” bağlacıyla ilgili olmadığını ileri sürmektedir. el-Lugavî, جوعاً وبوعاً (aç ve açıkta kalasın!) şeklindeki beddua ifadesinde بوعاً kelimesinin itbâ‘ olduğu halde “ve” bağlacıyla kullanıldığını belirtmektedir¹⁵. el-Âmidî de ikilemeli bir sözcük çiftinde ikinci sözcüğün itbâ‘ sayılması için, birinci sözcüğe uyaklı olması koşulunu ileri sürmektedir.

Bu çalışmada ikileme olarak kabul ettiğimiz birliktelikler şu özellikleri taşımaktadır: Öncelikle ikilemeyi (bazen de üçlemeyi) oluşturan sözcük dizilerinin birbiriyle görünme sıklığı oldukça yüksektir. Dahası, çoğu ikilemelerde ardıl sözcük öncül sözcük olmadan kullanılamaz. İkinci olarak, ikilemeyi oluşturan sözcük dizileri arasında sessel veya anlamsal bir ahenk bulunmaktadır. Türkçede “açık saçık”, “akça pakça”, apar topar” ikilemelerinin sözcük dizileri arasında ses benzeşmesi bulunurken, “ileri geri”, “sille tokat”, “sevip okşamak”, “kör topal” gibi ikilemeler arasında da anlamsal bir ilişki bulunmaktadır. Bu anlamsal ilişki ikilemeyi oluşturan sözcük dizilerinin birbiriyle eşanlamlı, yakınanlamlı, karşıtanlamlı olması şeklinde ortaya çıkabilir.

Bu yaklaşımımıza göre sözcük dizilişi açısından Türkçe ve Arapça ikilemeleri şu kategorilere ayrabiliriz:

2.1 Her İki Bileşeni Anlamlı Olan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde ikilemeyi oluşturan sözcük dizilerinin her ikisi de anlam taşımaktadır. Örneğin Türkçede “kör topal” ikilemesinde hem öncül sözcük hem de ardıl sözcük anlam taşımaktadır. Aynı şekilde Arapçada مرارا وتكرارا (defalarca) ikilemesinde her iki sözcük de anlamlıdır. Türkçede ve Arapçada ikilemelerin çoğu bu kategoride sınıflandırılabilir. Aşağıdaki cümlelerde kalın yazılmış birliktelikler söz konusu ikilemelere örnek verilebilir:

- (9) **Çoluk çocuk** yola düştük.
- (10) Kendini kumara kaptırınca **don gömlek** ortada kaldı.
- (11) **Senetsiz sepetsiz** iş yapanın ekinini kargalar yer.
- (12) Karısını iyileştirmek için **elde avuçta** ne varsa harcadı.
- (13) Piknik yolcuları **gülüşe oynasa** iskeleye çıkmaya başladılar.
- (14) Lübnan'a yardım çalışmaları **ağır aksak** gidiyor.
- (15) **Kırık dökük** duvarlar üzerimize düşecekmiş gibi duruyordu.

Bu türden Arapça ikilemelere aşağıdaki örnekleri vermek mümkündür. Bugün kullanımda olmayan klasik Arapçaya ait “fosilleşmiş ikilemeler”in önüne (*) işareti konulmuştur.

- (16) ما له ساحة، ولا راحة (brb. Ne sahası ne rahatı var); yeri yurdu yok.
- (17) ما له دارٌ ولا عقارٌ (brb. Ne evi ne hurma ağacı var); yeri yurdu/evi barkı yok.
- (18) هو شائعٌ ذائعٌ (brb. O yaygın ve ünlüdür); ün salmış.

¹⁵ el-Lugavî, a.g.e., s. 2-3.

- (19) هذا الأمر معروف لدى القاصي والداني (brb. Bu iş, uzak olan ve yakın olan tarafından bilinir); Bu işi, uzak yakın herkes bilir.
- (20) * هو أسوان أتوان (O üzgün ve hüznüdüdür); hüznü mü hüznü!

2.2 Her İki Bileşenden Biri Anlamlı Olan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde ikilemeyi oluşturan sözcük dizilerinden biri anlam taşıırken, diğerinin anlamı ya unutulmuştur veya ahenk sağlamak için uyaklı olduğundan anlamsızdır. Türkçede bu tür ikilemeler sık sık kullanılmakta, anlatıma dinamik bir boyut katılmaktadır.

- (21) İki arkadaşın **sıkı fıkı** sohbeti çevredekileri kışkandırıyor.
- (22) Yurtdışı ziyaretinde bulunan Tayvan Cumhurbaşkanı ülkesinde darbe olduğunu öğrenince kafası **allak bullak** oldu.
- (23) Konuyu bilmeyen yetkili kendini sıkıştıran gazeteciye **abuk sabuk** cevaplar verdi.
- (24) Okula gitmek istemeyen çocuk “**defter mefter** istemem!” diye bağırdı.
- (25) Kendini şehzade zanneden adam işi gücü bırakarak **soy sop** araştırmaya koyuldu.

MSA’da bu tür ikilemelerin yaşayan örnekleri oldukça azdır. Fakat klasik Arapça kitaplarında *itbâ*’ olarak adlandırılan bu tür ikilemelere (bazen üçleme ve dörtlemelere) rastlamak mümkündür:

- (26) * عزيز مزيز (brb. aziz ?); Değerli mi değerli!, çok muhterem, adam gibi adam
- (27) * عطشان نطشان (brb. susuz ?); Dili damağına yapışmış, ağız dili kurumuş
- (28) * عفریت نفریت (brb. ifrit ?); Şeytanın arka bacağı
- (29) * حسن بسن (brb. Güzel ?); Güzel mi güzel!
- (30) * ما له عافطة ولا نافطة (brb. Ne osuran keçisi ne de ? yok); Çulsuzun teki, tek bir dikili taşı bile yok.

2.3 Her İki Bileşeni Anlamsız Olan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde ikilemeyi oluşturan hem öncül sözcük hem de ardıl sözcük anlamsızdır. Türkçede bunun örneklerine rastlanırken Arapçada yaşayan örnekleri oldukça nadirdir.

- (31) Yengem biraz **mırın kırın** ettiyse de sonunda o da yardımcı olacağını söyledi.
- (32) Eve döndüğümde annem beni o kadar özlemişti ki **şapır şupur** öptü.
- (33) Yalanı ortaya çıkınca ne diyeceğini bilemediğinden **hık mık** etti.
- (34) Ciddi bir proje üzerinde çalışmakta olan müdür, sekretere “**zırt pırt** telefon bağlamayın” diye çıkıştı.

(35) Gösteri yapmaktan yorulan sirk cambazı **eciş bücüş** bedenini yaslayacak bir yer aradı.

Arapçada bu tür ikilemelerin yaşayanları çok azdır:

(36) * حَدَارُجُ نَدَارُجُ * Aferin sana, hoppaa! (Çocukları dans etmeye teşvik ederken)

(37) * إِنَّهُ لَصَلَفَعٌ بَلَفَعٌ * Çulsuzun teki, züğürt

(38) * يَوْمَ عَكَ أَلْكَ \ عَكَيْكَ أَكَيْكَ * Ortalık yanyor

(39) * حَارٌّ جَارٌّ يَارٌّ * Çok sıcak, aşırı sıcak, ateş gibi

2.4 Her İki Bileşeni Karşıt anlamlı Olan İkilemeler

Birçok dilde iki karşıt anlamlı sözcük yan yana gelerek birbirine bağımlı birliktelikler oluşturmaktadır. Bu ikilemelerin bir kısmı deyim özelliğini taşımakla birlikte, büyük bir çoğunluğunun anlamı ikilemeyi oluşturan öncül ve ardıl sözcüklerden çıkarılabilmektedir.

(40) Tanıtma toplantısında yaklaşık 100 kişi vardı ve birlikte **güle ağlaya** şiirler okuyarak çok eğlendik.

(41) Oğlum **er geç** eve dönecek.

(42) Zeynep'le Yeşim kısa sürede **içli dışlı** oldular.

(43) Ekim ayında faiz oranları **aşağı yukarı** yüzde 3 civarında olacak.

(44) Fiji eski bir İngiliz kolonisi olup **irili ufaklı** 320 adadan oluşmaktadır.

Arapçada da bu tür ikilemelere sık rastlanır:

(45) أَتَتِ الْحَرْبُ عَلَى الْأَخْضَرِ وَالْيَاسِ (brb. Savaş hem yeşil hem de kuru otları yok etti); Savaş taş üstüne taş bırakmadı. / Savaş her şeyi darmadağın etti.

(46) هُوَ صَدِيقٌ لَهُمْ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ (brb. O, hem mutlu zamanlarda hem de sıkıntılı zamanlarda onların dostudur); İyi günde kötü günde onların dostudur.

(47) اِخْتَلَطَ الْحَابِلُ بِالنَّابِلِ (brb. [Dokumada] çözü argaca karıştı); Karman çorman oldu. / İşler arapsaçına döndü.

(48) لَا عِلَاقَةَ لَهُ لَا مِنْ قَرِيبٍ وَلَا مِنْ بَعِيدٍ بِحَادِثِ الْمَرُورِ (brb. Onun trafik kazasıyla ne yakından ne de uzaktan ilgisi vardır); Trafik kazasıyla uzaktan yakından ilgisi yoktur.

(49) لَيْسَ مِنَ الْمَتَوَقَّعِ أَنْ يَتَحَقَّقَ السَّلَامُ بَيْنَ عَشِيَّةٍ وَضَحَاها (brb. Akşam ile kuşluk vakti arasında); Barışın bir anda gerçekleşmesi beklenen bir durum değildir.

2.5 Her İki Bileşeni Eş anlamlı veya Yakın anlamlı Olan İkilemeler

Bu tür Türkçe ikilemelere örnekler:

(50) Yeni gelen memur **kılık kıyafetine** dikkat etmiyor.

(51) Hınca hınç dolu otobüse ite kaka, **kavga dövüş** bindiler.

(52) Öğrenci **utana sıkıla** öğretmenine ödevini yapmadığını söyledi.

(53) Rahmetli dedem “Sen **it köpek** resmi çizerek aile mi geçindireceksin?” diye kızardı bana.

(54) Üstleri başları **kir pas** içinde olan o eski tinerci çocuklardan eser yok.

Aynı durumun Arapçada da mevcut olduğunu görüyoruz:

(55) بنود العقد خاضعة للتعديل بلا قيد أو شرط (brb. **kayıtsız veya şartsız**); Anlaşmanın maddeleri kayıtsız şartsız düzenlemeye tabidir.

(56) لا تجد أحدا في الشارع عند حرارة الظهر إلا ما قلّ وندر (brb. Az ve nadir olanlar dışında); Öğle sıcaklığında bazı istisnalar dışında caddede kimseyi bulamazsın.

(57) نحمده ونشكره ونسأله الصبر (brb. Ona hamd ederiz ve ona şükrederiz); Ona şükreder ve ondan sabır dileriz.

(58) سمعا وطاعة (brb. Duyuyor ve itaat ediyorum); Emredersiniz!, baş üstüne!

(59) حاولت مرارا وتكرارا أن أتصل به دونما جدوى (brb. Tekrar tekrar, defalarca); Defalarca ona telefon etmeye çalıştım, ama nafile.

(60) لازال المختلس أموال الدولة يسرح ويمرح في دول أخرى دون أي محاسبة أو مراقبة. (brb. Hayvan özgürce dolaşılıyor ve otluyor); Devletin malını zimmetine geçiren adam herhangi bir sorgulamaya veya denetime tabi tutulmaksızın gününü gün ediyor.

(61) قضت الحرب على الزرع والضرع (brb. ekin ve hayvanlar); Savaş her şeyi yok etti./ Savaş taş üzerine taş bırakmadı.

2.6 Bileşenlerinden Biri veya İki Yabancı Kökenli Olan İkilemeler

Bildiğimiz kadarıyla Arapçada bu tür ikilemeler bulunmamaktadır. Bunun örneklerine Türkçede rastlıyoruz. Karatayeva¹⁶, Çincenin Kırgızca ikilemeler üzerindeki etkisini incelediği makalesinde bazı Kırgızca ikilemelerin Çince kökenli sözcüklerle birliktelik oluşturduğunu belirtmektedir. Günümüz Türkçesinde öncülü veya ardılı veya her ikisi Arapçadan oluşan ikilemeler vardır:

(62) hesap kitap (Arapça حساب [hesap] + Arapça كتاب [kitap])

(63) sabı sübyan (Arapça صَبِي [erkek çocuk; çırak] + Arapça صبيان [çocuklar; çıraklar])

(64) şekil şemail (Arapça شَكْل [biçim, şekil] + Arapça شَمَائِل [karakter; iyi özellikler])

(65) hatır gönül (Arapça خاطر [düşünce; zihin; eğilim; istek] + Türkçe)

(66) yüz surat (Türkçe + Arapça صورة [resim, imaj])

¹⁶ Karatayeva, S.K., “İkilemelerin Yapısındaki Çince ve Sanskritçe Elementler (Eski Türkçe Sözlük ve Kırgız Dili Materyallerinden)” (Çev. B.M. Ermatova). *Sosyal Bilimler Dergisi*, S., s. 92.

2.7 Bileşenleri “Yakınlık/Uzaklık” İfade Eden İkilemeler

Bazı ikilemeler, öncül ve ardıl sözcükleri arasındaki zamansal veya mekânsal yakınlığa göre sınıflandırılabilir.

- (67) er geç
- (68) o gün bugün
- (69) ileri geri
- (70) dünya ahret
- (71) eninde sonunda

Aşağıdaki Arapça örnekler Abdul Sahib Mehdî Alî’den alıntılanmıştır¹⁷:

- (72) عاجلا أو آجلا
- (73) هنا وهناك
- (74) في الحال وفي المآل
- (75) الدنيا والآخرة
- (76) لا هذا ولا ذلك

2.8 Bileşenleri “Yarar/Zarar” İfade Eden İkilemeler

İkilemelerde sosyal veya dinsel normlar tarafından biri yararlı, diğeri zararlı kabul edilen değerlerden oluşabilir. Bu durumda yararlı veya olumlu görülen değer genellikle önce gelir:

- (77) iyi kötü
- (78) kâr zarar
- (79) helal haram
- (80) hayır şer
- (81) ölüm kalım

Son Türkçe örnekte “ölüm kalım” ikilemesinde ölümün olumlu bir değer olarak öncül olması ilginçtir. Bunun ardındaki neden, Türk tasavvuf düşüncesinde ölümün Allah’a kavuşma değeri olarak algılanması olabilir. Buna karşılık, Arapçada “ölüm” ile “hayat”ın birliktelik oluşturduğu birçok bağlamda “hayat” önce gelmektedir. Örneğin *بين الحياة والموت* (ölüm ile hayat arasında; can çekişiyor) birlikteliğinde “hayat” önce kullanılmıştır. Aşağıdaki Arapça örneklerde¹⁸ ikilemeler birer değeri ifade etmektedir ve toplumsal norm olarak arzu edilen veya tasvip gören değer önce gelmektedir:

- (82) الحق والباطل Hak ve batıl
- (83) الخير والشر Hayır ve şer

¹⁷ Ali, Abdul Sahib Mehdî, “A Study of Antonymous and Synonymous couplings in Arabic with Reference to Translation”. *Babel*, S. 50, (4), ss. 346-360.

¹⁸ Ali, *a.g.m.*, s. 349.

(84) الجنة والنار Cennet ve cehennem

(85) الصالح والطالح İyi ve kötü

(86) الأفرح والأتراح İyi günde, kötü günde

2.9 Sayılı İkilemeler

İkilemeler sayı ifade eden sözcüklerle de kurulabilir. Bu durumda küçük sayı bildiren sözcük öncül, büyük sayı bildiren sözcük ise ardıldır¹⁹:

(93) Elinde **üç beş** kuruşu vardı, onu da çarçur etti.

(87) Her odadan **üçer beşer** kişi lakırdıyı uzattılar.

(88) İlaç kullanması gerekli psikiyatri hasta sayısı birden **üç beş** katlandı.

(89) İstedğini **üç beş bakma**, mutlaka al.

(90) Toplantıda **beş on** kişi vardık.

Arapçada sadece aynı sayı tekrarlanarak sayılı ikilemeler oluşturulabilir:

(91) نَحَلُوا واحدةً واحدةً. Tek tek/birer birer içeri girdiler.

Yukarıda “elinde üç beş kuruşu vardı, onu da çarçur etti.” cümlesi Arapçaya çevrildiğinde sayılı ikileme özelliğini yitirir:

(92) كانت لديه مبلغ قليل من النقود فأهدره حتى لم يبق قرش عنده.

3. Türkçe ve Arapça İkilemelerde Ses Benzeşmesi

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, ikilemelerin başlıca özellikleri ikilemeyi oluşturan öncül sözcük ile ardıl sözcük arasında sessel veya anlamsal benzerlik olmasıdır. Zaten ikilemeler şiirselliklerini bu özellikten alırlar. Bu şiirsellik bazen ses bakımından benzeşen iki sözcüğün yan yana gelmesiyle, bazen de aynı sözcüğün tekrarlanmasıyla elde edilir.

Türkçede ikilemeyi oluşturan sözcükler arasında büyük ünlü uyumu ve ünsüz benzeşmesi gibi ses kuralları meydana gelir. Özellikle sözcüklerin ön ve son seslerinde büyük benzerlik vardır²⁰.

İbn Fâris, günümüzde genellikle “fosilleşmiş” olan ikilemeleri (*itbâ'*) şu şekilde tanımlamaktadır: “İtbâ', bir kelimeyi pekiştirmek ve güçlendirmek amacıyla aynı ölçüde uyaklı başka bir kelimeyi kullanmaktır”²¹. Tanımdan da anlaşılacağı üzere Arapça ikilemelerde ses benzeşmesi sözcüğün genellikle son sesinde meydana gelir. Bundan dolayıdır ki, klasik Arapça kitaplarında *itbâ'* ikilemeleri listelenirken alfabetik değil son seslerine göre sıralanmıştır. Örneğin عَفْرَيْتُ نَفْرَيْتُ ikilemesini bulmak için 'ayn (ع) harfinden değil *tâ'* (ت) harfinden aramak gerekir.

¹⁹ Hengirmen, Mehmet, *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara 1998, s. 404.

²⁰ Hengirmen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 405.

²¹ İbn Fâris, *Kitâbu'l-İtbâ'...*, s. 2; İbn Fâris, *es-Sahibî fî Fikh el-Luga el-Arabiyye...*, s. 263.

3.1 Ön Seste Benzeşme

Ön seste benzeşme daha çok Türkçe ikilemelerde görülen bir özelliktir. Sözcüklerin ilk ünsüzleri benzeşerek ahenk oluştururlar:

- (93) bağ bahçe
- (94) toz toprak
- (95) soy sop
- (96) çerden çöpten
- (97) saçma sapan

Bu tür bir benzeşme Arapça ikilemelerde nadir görülmektedir:

- (98) أقام الدنيا وأقدها Kıyameti kopardı
- (99) يسرح ويمرح Keyfine diyecek yok

3.2 Morfolojik Benzeşme

Özellikle Arapça ikilemelerde görülen bir ses özelliğidir. Bu tür ikilemelerde ardıl ve öncül sözcükler aynı morfolojik ölçüdedir. Örneğin القريب والبعيد (uzak yakın herkes) ikilemesinde her iki sözcük de $K_1eK_2iK_3$ şeklinde formüle edilebilir. Burada K harfleri Arapça kökte bulunan ünsüzleri temsil etmektedir.

- (100) لا يقبل أخذًا ولا ردًا Tartışma kaldırmayacak derecede kesin, su götürmez (öncül ve ardıl sözcükler mastar)
- (101) Toplumun tüm kesimleri (öncül ve ardıl sözcükler arasında iç seste benzeşme)
- (102) أشاكيًا باكيًا Ağlayıp sızlayarak ($K_1âK_2iK_3$ en ölçüsünde benzeşme)
- (103) النعمة والنعمة Nimet ve külfet (öncül ve ardıl sözcükler, ön ve son ses benzeşmeli mastar)

3.3 Son Seste Benzeşme

Hem Türkçe hem de Arapça ikilemelerde görülen ortak bir özelliktir. Bu ise ikilemeli sözcüklere ahenkli bir nitelik sağlamaktadır:

- (104) akça pakça
- (105) eciş bücüş
- (106) ayrı gayrı
- (107) allak bullak
- (108) sarmaş dolaş
- (109) الصالح والطالح Hayır ve şer
- (110) النعمة والنعمة Nimet ve külfet
- (111) في العاجل والأجل Şimdi ve gelecekte, er geç
- (112) في الحال والمآل Şimdi ve gelecekte, er geç

- (113) من كلّ حَدْبٍ وَصَوَّبٍ Dört bir yandan
 (114) لَبِنٌ سَمَّهَجٌ لَمَهَجٌ * Mis gibi süt
 (115) امرأةٌ خَفُوتٌ لَفُوتٌ Suskun puskun bir kadın

3.3 Ardıl Sözcüğün İlk Sesiyle Ahenk Oluşturma

Türkçede ikilemelerin *b* ve *p* sesleriyle başlayan sözcük dizileri bulunmaktadır. Genellikle *b* ve *p* ile başlayan sözcükler ardıl sözcük olur:

- (116) etli butlu
 (117) süs püs
 (118) don paça
 (119) süklüm püklüm

Yüksek düzeyde genel-geçerliliği olmamakla birlikte, “fosilleşmiş ikilemeler” diye adlandırdığımız Arapça ikilemelerde ardıl sözcüğün kullanım sıklığına göre sırasıyla *b-*, *m-*, *l-*, *n-* ve *elif-* seslerinden biriyle başladığı birlikteliklere sık sık rastlanır²². İbn Fâris, kitabında eşanlı ikilemeler dâhil olmak üzere 608 *etbâ'* ikilemesine yer vermiştir. Bu ikilemelerde ardıl sözcüklerin ilk seslerinin ilk beş dağılım sıralaması şöyledir:

	Sayı	Yüzdelik oranı
<i>b-</i> ile başlayan ardıl sözcük	81	13,322
<i>m-</i> ile başlayan ardıl sözcük	49	8,059
<i>l-</i> ile başlayan ardıl sözcük	42	6,907
<i>n-</i> ile başlayan ardıl sözcük	40	6,578
<i>elif-</i> ile başlayan ardıl sözcük	31	5,098

Görüldüğü gibi *b-*, *m-*, *l-*, *n-* ve *elif-* ile başlayan ardıl sözcük sayısının toplam klasik Arapça ikilemeler içindeki oranı yaklaşık %40'dir. Bu, Arapça ikilemelerde görülen ses benzeşme oranının bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

3.3.1 Arapçada *b-* Ünsüzüyle Oluşan Bazı İkilemeler

- (120) شَحِيحٌ بَحِيحٌ Eli sıkı
 (121) عَيْنٌ حَذْرَةٌ بَدْرَةٌ İri iri (güzel) gözler
 (122) وَقَعَ فِي حَيْصٍ بَيْصٍ \ حَيْصٌ بَيْصٌ Zor duruma düştü.
 (123) مَهْلًا مَهْلًا Hoppala, yavaş ol!
 (124) خَبَّرْتَهُ بَعْجَرِي وَبُجْرِي Ona gizlim saklım ne varsa söyledim, içimi döktüm.

²² Bu konuda bkz. İbn Fâris, *Kitâbu'l-İtbâ'*...; İbn Fâris, *es-Sahîbî fî Fîkh el-Luga el-Arabiyye...*; es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'Ulûm el-Luga ve Envâ'ihâ*, I.

- (125) رجل لِقُّ بَقُّ \ لِقْلَاقٌ بَقْبَاقٌ Çenesi düşük/geveze bir adam
(126) ضَنْبِيلٌ بَنْبِيلٌ \ ضَوْوَلٌ وَبَوْلٌ Bir deri bir kemik
(127) هو حَسَنٌ بَسَنٌ Çok yakışıklı!
(128) اللهُ وَبَيَّاهُ حَيَّاهُ اللهُ وَبَيَّاهُ Allah onun yüzünü güldürsün!

3.3.2 Arapçada m- Ünsüzüyle Oluşan İkilemeler

- (129) فَرَسٌ عَوْجٌ مَوْجٌ Şimşek gibi hızlı at
(130) تَفَرَّقُوا شَدْرَ مَدْرَ Çil yavrusu gibi dağıldılar.
(131) سَلِيخٌ مَلِيخٌ Tadı tuzu yok.
(132) أَخْبَرَهُ بِالْأَمْرِ صَحْرَةَ بَحْرَةَ Ona meseleyi tüm çıplaklığıyla anlattı.
(133) رَأْسٌ زَعْرٌ مَعْرٌ Damdazlak kafa

3.3.3 Arapçada l- Ünsüzüyle Oluşan İkilemeler

- (134) رَجُلٌ طَبٌّ لَبٌّ Akıllı başlı adam
(135) فَرَسٌ هَفَاءٌ لَفَاءٌ Doludizgin at
(136) مَا يَعْزِفُ أَيْسَ مِنْ لَيْسَ Varlığı yokluktan ayırt edemez.
(137) هُوَ تَقْفٌ لَقْفٌ Zehir gibi zekâsı var
(138) عِلِيٌّ كَرٌّ لَرٌّ Eli sıkı, cimri

3.3.4 Arapçada n- Ünsüzüyle Oluşan İkilemeler

- (139) مَا يَعْزِفُ الْفَامُوسَ مِنَ الْفَامُوسِ Elif görünce mertek sanır.
(140) هُوَ شَكْسٌ نَكْسٌ İnatçının teki
(141) عَطْشَانٌ نَطْشَانٌ Sinek vızıltısı
(142) مَا لَهُ عَافِطَةٌ وَلَا نَافِطَةٌ Çulsuzun teki
(143) هُوَ تَافِهٌ نَافِهٌ Aptalın teki
(144) الْخَازِ بَازٌ Sinek vızıltısı

3.3.5 Arapçada elif- İle Oluşan İkilemeler

- (145) أَحْمَرٌ أَقْسَرٌ Kırmızı kırmızı, kıpkırmızı
(146) بَلَدٌ عَرِيضٌ أَرِيضٌ Dümüz, yemyeşil memleket
(147) لَحْمٌ غَرِيضٌ أَرِيضٌ Taptaze et
(148) هُزُونٌ أَسْوَانٌ أَسْوَانٌ Hüzünlü mü hüzünlü!
(149) يَوْمٌ عَكَ أَكَ \ عَكَيْكَ أَكَيْكَ Ortalığın yandığı bir gün

3.3.6 Türkçede m- Ünsüzüyle Yapılan İkilemeler

Türkçede ünlüyle başlayan sözcüklerin başına m- ünsüzü ekleyerek, ünsüzle başlayan sözcüklerde ise ünsüzün yerine m- getirerek bu tür ikilemeler oluşturulabilir. Sözcüğün m- ünsüzüyle başlaması durumunda ise “falan” sözcüğü eklenerek ikilemeli

birliktelik oluşturulur. Türkçede *m-* ünsüzüyle yapılan ikilemeler “ve saire”, “benzer” “ilgili şeyler” anlamını verir²³.

(150) Kitapçıdan **defter mefter** aldı.

(151) Ben uzun zamandır **gazete mazete** okumuyorum, televizyon da seyretmiyorum.

(152) Yemek molası için durduk; yerde bir örtü, **masa falan** yok.

(153) O bölgede dikili **ağaç mağaç** da yok hani!

(154) Adamlar **Arap marap** ama çok tatlı ikonlar yapmışlar.

(155) ...‘**İngiliz estetik**’, **mingiliz estetik** diye lâfi ağzımda geveleyerek bir türlü sadede gelemedim²⁴.

4. Sonuç

Bu makalede Türkçe ve Arapçada iki sözcüğün yan yana gelerek birliktelik oluşturmalarının yanı sıra anlatıma ahenk ve dinamizm kattığı ikilemeler, sözcük dizilişi ve ses benzeşmesi bakımından incelenip karşılaştırılmıştır.

Yapılan karşılaştırmada Türkçe ile Arapça ikilemeler arasında benzer ve farklı özelliklerin olduğu gözlemlenmiştir. İkilemeleri oluşturan sözcüklerin sözcük dizilişinin bulunduğu özellikler açısından iki dilin ikilemeleri birbirine benzemektedir. Her iki dilin ikilemelerinde bileşenler (öncül sözcük ve ardıl sözcük) birtakım yapısal özellikleri paylaşmaktadır. Buna göre her iki dilin ikilemelerinde bileşenler arasında eşanlamlılık/karşıtanlamlılık, yararlılık/zararlılık, yakınlık/uzaklık ilişkisi görülebilir. Buna karşılık sözcük dizilişi açısından bazı Türkçe ikilemelerde, Arapça ikilemelerin aksine, bileşenler arasında yabancılık/yerlilik ilişkisine rastlanabilir.

Öte yandan klasik Arapçanın ikilemeler açısından zengin olduğu, ancak klasik Arapça kitaplarında *itbâ'* adıyla listelenen ikilemelerin çoğunun “fosilleştiği” ve modern standart Arapçada kullanılmadığı gözlemlenmiştir. Fosilleşmiş olan bu ikilemelerin ardıl sözcükleri en fazla sırasıyla *b-*, *m-*, *l-*, *n-* ve *elif-* sesleriyle başlamıştır. Bu yönüyle yapısal ve fonetik olarak *b-* ve *m-* ünsüzüyle yapılan Türkçe ikilemelere benzemelerine karşın, işlevsel ve anlamsal olarak aralarında herhangi bir benzerlik bulunmadığı tespit edilmiştir.

İkilemeler perspektifinden bakıldığında Türkçenin yapısal ve anlamsal olarak şaşırtıcı düzeyde dinamik ve ahenkli bir niteliğe sahip olduğu görülebilir. Bu yönüyle Türkçe ikilemelerin kullanıldığı bir metnin Arapçaya çevrildiğinde anlam kaybına uğramasının kaçınılmaz olduğu varsayılmaktadır. Ancak, bu varsayımın doğrulanması için büyük çapta Arapça ve Türkçe paralel derlemlere ihtiyaç vardır.

²³ Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul 2002, s. 378-379; Mehmet Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara 1998, s. 407.

²⁴ Uluengin, Hadi, “Yeni Otomobilim (2)”, *Hürriyet*, 8 Mayıs 2005.